

ЦИВІЛІСТИКА

ВАКУЛОВИЧ Е. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
та процесу
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 347.44(477)

**ПОНЯТТЯ «ПУБЛІЧНИЙ ДОГОВІР» І «ДОГОВІР ПРИЄДНАННЯ»:
ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

У статті визначено сутність і обсяг понять «публічний договір» і «договір приєднання», а також встановлено їх співвідношення, що, своєю чергою, дасть змогу відповісти на одне із важливих питань цивільно-правової науки, яке має теоретичне та прикладне значення, а саме: чи може публічний договір мати форму договору приєднання.

***Ключові слова:** публічний договір, договір приєднання, ознаки, особливості, види, цивільно-правовий договір, договір.*

В статье определена сущность и объем понятий «публичный договор» и «договор присоединения», а также установлено их соотношение, что, в свою очередь, позволит ответить на один из важных вопросов гражданско-правовой науки, который имеет теоретическое и прикладное значение, а именно: может ли публичный договор иметь форму договора присоединения.

***Ключевые слова:** публичный договор, договор присоединения, признаки, особенности, виды, гражданско-правовой договор, договор.*

The article defines the nature and scope of the concepts “public contract” and “contract of accession”, and also establishes their correlation, which in turn, will allow to answer one of the important issues of civil law science, which has theoretical and applied significance, namely a public contract may take the form of a contract of accession.

***Key words:** public agreement, accession agreement, signs, features, types, civil law agreement, agreement.*

Вступ. Договір уже досить тривалий час є невіддільною частиною найважливіших сфер суспільного життя: політичної, економічної, соціальної, духовної. Він усе частіше застосовується як правовий засіб врегулювання та упорядкування як загальносуспільних, так і ринкових економічних відносин, що позначається на розвитку та функціонуванні ринку товарів і послуг. З цією метою в цивільному законодавстві передбачено низку різних за своїм змістом і призначенням цивільно-правових договорів, серед яких – публічний договір і договір приєднання. Для досягнення мети укладення договору вкрай важливо визначити конкретний вид договору, який необхідно укласти в тій чи іншій ситуації, а також встановити його умови. Від правильності визначення того чи іншого виду договору та його форми буде безпосередньо залежати його виконання та інші «похідні наслідки».

Водночас окремими нормами зобов'язального права передбачена можливість укладення подібних за своїм призначенням, змістом і сутністю договорів. У зв'язку з чим виникає таке питання: чи можна в окремих випадках укласти публічний договір із додержанням форми договору приєднання і навпаки. Адже прямої заборони на це, а, відповідно, і спростування наведеного нами питання чинне цивільне законодавство не містить. Водночас його вирішення, яке можливе лише на доктринальному рівні, має досить вагоме теоретико-прикладне значення, зокрема як для процедури укладення публічного договору чи договору приєднання, так і для застосування норм права щодо притягнення особи до цивільно-правової відповідальності внаслідок порушення (недодержання) умов публічного договору чи договору приєднання з метою урегулювання та вирішення правового спору.

З'ясуванню змісту та сутності інституту договору в цивільному праві присвятили свої роботи багато видатних учених, таких як: О.О. Грін, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, В.В. Луць, Р.А. Майданик, Т.К. Примак, К.А. Рагуліна, М.М. Сібільов, О.В. Сідей та інші. У зазначених роботах знайшли своє відображення характеристики різних видів договорів, зокрема публічного договору та договору приєднання, останній також виступав самостійним предметом дослідження, зокрема у роботах В.В. Сергієнко та О.С. Яворської. Незважаючи на це, визначення змістової сутності обох видів договорів мали переважно описовий, а не порівняльний характер.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні співвідношення публічного договору та договору приєднання шляхом визначення їх дефініції, характерних ознак і особливостей, що дасть можливість відповідати на основне питання дослідження щодо можливості укладення публічного договору з додержанням форми договору приєднання та навпаки – договір приєднання як публічний.

Результати дослідження. З'ясування питання про співвідношення правових категорій публічний договір і договір приєднання ми вважаємо доцільним почати з характеристики загального поняття «договір», від якого походять інші види угод. Етимологічно слово договір означає «взаємне зобов'язання, письмову або усну угоду про права та обов'язки між державами, установами, підприємствами та окремими особами» [1, с. 340]. Соціальне значення договору полягає в тому, що він «є формою узгодження взаємодії, яку треба розглядати як життєво необхідну потребу, здатність до об'єднання, процес, спрямований на спільну діяльність, установлення та підтримання відносин, що визначає властивість індивідів співіснувати на основі різних видів домовленостей» [2, с. 10]. Наглядним прикладом у цьому разі може бути договірна теорія походження держави, прихильниками якої є Т. Гоббс [3], Дж. Локк [4], Ж.-Ж. Руссо [5] та інші. Суть цієї теорії полягає в тому, що держава виникла внаслідок укладення так званого суспільного договору як розумного прояву людської волі, усвідомлення того, що суспільство не може постійно існувати в своєму природному стані, оскільки в такому разі має місце хаос і безладдя. Суспільний договір у такому разі виступає підставою виникнення громадянського суспільства та встановлення певної форми – держави, при чому остання має гарантувати представникам суспільства (своїм громадянам) безпеку та порядок на власній території. Натомість громадяни мають «підпорядковуватись державі», а саме конкретній особі, яка утримує владу, надану їй народом, і діє в його інтересах [6, с. 40]. Справді, договори вже досить давно є невіддільною частиною нашого життя, всі вони відрізняються один від одного умовами укладення, змістом, формою та метою – все це зумовлює існування різноманітних видів договорів, значну частину з яких займають юридичні договори.

К.А. Рагуліна, досліджуючи поняття й сутність договору як правового явища, зазначає, що «у юридичній літературі договір розглядається в таких значеннях: 1) у функціональному – як угода двох або декількох осіб про встановлення, зміну або припинення прав та обов'язків (характеризує договір як нормативну угоду сторін і відображає його зміст); 2) у формальному – як документ, у якого висловлюється зміст договору (відображає форму фіксації угоди); 3) в онтологічному – договір як один із найважливіших юридичних фактів (визначає динаміку правовідносин). Водночас договір можна розглядати в різних аспектах:

у приватноправовому – як двосторонній юридичний правочин, у публічно-правовому – як джерело права, у філософсько-правовому – як універсальний, природний саморегулятор суспільства» [7, с. 42]. Як виключно юридична категорія договір вживається у величезній кількості нормативно-правових актів, серед яких у понад ніж десяти документах подані його різноманітні дефініції. Наприклад:

1) «усний чи письмовий правочин між споживачем і продавцем (виконавцем) про якість, терміни, ціну та інші умови, за яких реалізується продукція. Підтвердження вчинення усного правочину оформляється квитанцією, товарним чи касовим чеком, квитком, талоном або іншими документами» [8] (п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів»);

2) «договір на брокерське обслуговування, договір про управління цінними паперами, іншими фінансовими інструментами і грошовими коштами, призначеними для інвестування в цінні папери та інші фінансові інструменти (договір про управління), договір комісії, договір доручення, договір купівлі-продажу, договір міни, а також будь-який інший договір, що укладається платником податків з торговцем цінними паперами відповідно до закону та передбачає здійснення операцій з цінними паперами чи деривативами» [9] (п. 1.3. Методики визначення інвестиційного прибутку професійним торговцем цінними паперами при виконанні функцій податкового агента, затвердженої Міністерством фінансів України від 22.11.2011 № 1484);

3) «договір між Мінфіном та організатором аукціону, який регулює відносини між ними щодо реалізації векселів на аукціоні» [10] (п. 2 Порядку проведення відкритих аукціонів з продажу права вимоги за простроченою більше ніж два роки заборгованістю юридичних осіб-резидентів щодо відшкодування витрат Державного бюджету України, пов'язаних з виконанням гарантійних та кредитних зобов'язань Кабінету Міністрів України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28.09.2000 № 1475).

З вищенаведеного випливає, що юридичні договори можуть укладатись у різних суспільно-важливих сферах, а їхні наслідки чинять прямий або опосередкований вплив на все громадянське суспільство, упорядковуючи ті чи інші види правовідносин. Останні залежно від галузі права, в якій вони виникають і нормами якої регулюються, поділяються на: міжнародні, адміністративні, трудові, господарські, цивільні тощо. Цивільно-правові договори, напевно, посідають одне з чільних місць у наведеному переліку, оскільки виступають регулятором різноманітних суспільних відносин особистого та побутового характеру, супроводжуючи кожного в повсякденному житті. Наприклад, під час здійснення операцій з майном і іншими об'єктами (купівля, продаж, обмін, дарування, оренда, лізинг тощо), надання та споживання послуг. Вони спрямовані, як правило, на врегулювання приватноправових відносин, учасники яких знаходяться в рівному юридичному становищі, перебувають у так званих горизонтальних відносинах і засновуються на свободі волевиявлення, незалежності однієї сторони від іншої та самостійності у прийнятті рішень. Досить вдало, на нашу думку, договір у сфері приватного права характеризує М.М. Сібільов: «єдине волевиявлення (домовленість) двох або більше юридично рівних осіб, що збігається, зафіксоване у випадках, передбачених ним або законом, у письмовому документі з подальшою його легалізацією, що виражає їхню спільну вільну волю на досягнення певних цивільно-правових (приватних) результатів майнового чи немайнового характеру, настання яких відбувається в межах зобов'язання з позитивним змістом, що виникає між ними і не зачіпає прав і законних інтересів третіх осіб, у разі здійснення боржником певних дій, які відповідають праву вимоги кредитора» [11, с. 93].

Згідно з приписами ч. 1 ст. 626 ЦК України, договір – це «домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків» [12]. Доктринальне визначення договору в цивільному праві є більш змістовним, зокрема О.О. Грін розглядає термін договір як: «різновид юридичного факту, в основі якого лежить погоджена воля двох і більше сторін, спрямована на виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Договір – підстава виникнення цивільних правовідносин.

Договір – зобов'язання; зобов'язальні правовідносини – юридичний зв'язок, установлений між двома або більше суб'єктами, що породжує їхні суб'єктивні права й обов'язки стосовно один одного; документ являє собою форму договору-правочину, як правило, письмову. Останнім часом договори укладаються в електронній (бездокументарній формі)» [13, с. 22]. В.В. Луць сутність цивільно-правового договору вбачає в «угоді (згоді, домовленості, порозумінні, консенсусу тощо) двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, а зміст договору становлять його компоненти-умови (пункти), щодо яких досягнуто згоди сторін» [14, с. 127]. Розширює легальне тлумачення зазначеного поняття в своєму дослідженні й О.В. Сідей, розглядаючи його як «домовленість (волевиявлення) двох або більше осіб, визначену у встановленій законом формі та спрямовану на досягнення єдиного правового результату, що виражається у встановленні, зміні або припиненні цивільних прав та обов'язків» [15, с. 114].

Автори підручника цивільного права України (О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик) наводять таку дефініцію договору: «правомірний правочин, взаємоузгоджена воля двох і більше сторін, спрямована на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків у формі зобов'язального правовідношення та на врегулювання відносин між цими сторонами шляхом закріплення цих прав та обов'язків, як правило, у формі відповідних умов договору, у визначеній законом формі» [16, с. 210]. Слід зазначити, що в цілому вона заслуговує на увагу, за винятком характеристики договору як правомірного правочину, принаймні з огляду на те, що питання щодо визнання правочину правомірним або неправомірним може вирішуватись як під час процедури його укладення, так і після. Наприклад, коли від самого початку договір укладається як правомірний, хоча по суті таким не є – така ситуація має місце, коли одну зі сторін договору навмисно вводять в оману під час зазначеної процедури.

Поширені і випадки, коли недійсність договору як окремого виду правочину встановлюється безпосередньо в судовому порядку вже після його укладення на підставі ст. 230 ЦК України (наприклад, справи про: визнання договорів дарування недійсними [17; 18]; визнання недійсними договорів оренди землі [19]; визнання недійсними договорів купівлі-продажу нежилого приміщення та іпотеки [20]). На що прямо наголошено в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 № 9: «під час розгляду справ про визнання правочинів недійсними суди залежно від предмета і підстав позову мають застосовувати норми матеріального права, якими регулюються відповідні відносини, та на підставі цих норм вирішувати справи» [21] (п. 1).

З аналізу змісту Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) чітко прослідковується позиція законодавця щодо виокремлення двох видів договорів – публічного договору та договору приєднання. Так, у ч. 1 ст. 633 ЦК України наведено таке визначення публічного договору: це «договір, в якому одна сторона – підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо)» [12]. Публічний договір справедливо можна вважати особливим видом цивільних договорів, тому що в ньому не тільки в повному обсязі не знаходить відображення принцип свободи договору, який характерний для більшості договорів, він також апріорі є засобом захисту учасника договору, що перебуває в уразливішому становищі. Прийнято вважати, що останній є покупцем певних товарів або споживачем послуг, що надаються. До характерних особливостей публічного договору необхідно віднести те, що він: 1) передбачає наявність обов'язкового специфічного учасника – підприємця; 2) під час укладення публічного договору підприємець за загальним правилом не може надавати будь-які переваги іншим учасникам, якщо це прямо не передбачено чинним законодавством; 3) підприємець не може з власної ініціативи відмовити в укладенні договору за наявності об'єктивної можливості провести таку процедуру та виконати всі умови договору, а у разі необґрунтованої відмови має відшкодувати збитки, завдані внаслідок такої

відмови; 4) має містити уніфіковані умови, які мусять бути однаковими для всіх учасників, окрім закріплених у законодавстві пільг.

До публічних договорів необхідно віднести такі договори: про надання послуг зв'язку (ч. 1 ст. 663 ЦК України); про надання медичних послуг (ч. 1 ст. 633 ЦК України); про надання готельного обслуговування (ч. 1 ст. 633 ЦК України); банківського обслуговування (ч. 1 ст. 633 ЦК України); перевезення транспортом загального користування (ч. 1 ст. 633 ЦК, ч. 2 ст. 915 ЦК України); побутового підряду (ст. 865 ЦК України); роздрібною купівлі-продажу (ст. 698 ЦК України); прокату (ст. 787 ЦК України); зберігання речей на складі (у камерах, приміщеннях) (ч. 3 ст. 936 ЦК України); зберігання на складі загального користування (ч. 2 ст. 957 ЦК України); зберігання речей у ломбарді (ст. 967 ЦК України); зберігання цінностей в банку (ст. 969 ЦК України); зберігання в гардеробах організацій (ст. 973 ЦК України); зберігання автотранспортних засобів (ст. 977 ЦК України); банківського вкладу, в якому вкладником є громадянин (ч. 2 ст. 1058 ЦК України), а також договори, на які поширюються норми Закону України «Про захист прав споживачів» [8].

Підсумовуючи все вищенаведене, зазначимо, що публічний договір має місце в тих випадках, коли товари або послуги, що надаються внаслідок укладення такої угоди, призначені для одночасного користування великої кількості осіб, без будь-якої персоніфікації останніх. У такому разі передбачається, що підприємцю має бути все одно, перед ким саме здійснювати договірне зобов'язання, а тому відмова у його виконанні за загальним правилом виключається. А визначені нами види публічних договорів свідчать про те, що підприємець здебільшого є монополістом у тій чи іншій галузі, тобто має виключне право на здійснення конкретного виду діяльності, яку пропонує споживачу (перевезення транспортом загального користування, надання послуг зв'язку, постачання газу тощо). Таким чином, визначальною рисою віднесення цивільно-правового договору до публічного є встановлення публічного характеру діяльності, яку провадить підприємець, тобто визначення такої діяльності як систематичної та «адресованої» невизначеному колу осіб.

Законодавчо закріплена дефініція поняття «публічний договір» за своїми зовнішніми рисами частково співпадає з дефініцією іншого виду договірного зобов'язання – договору приєднання, його умови встановлюються «однією зі сторін у формулярах або інших стандартних формах, який може бути укладений лише шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому» [12]. Інша сторона жодним чином не може впливати на визначені в договорі умови. Останнє є особливістю договору приєднання, до яких зараховується те, що: є заздалегідь визначена форма договору з ustalеним змістом; учасник договору може лише приєднатись до нього, тобто прийняти чи не прийняти. Окрім того, договір приєднання не має: «позбавляти сторону прав, що зазвичай надаються за договором такого виду; виключати або обмежувати відповідальність жодної сторони за порушення зобов'язання; містити явно обтяжливі (кабальні) умови для сторони, що приєдналася, які вона не прийняла б, якщо мала б можливість брати участь у формуванні умов договору» [13]. На думку В.В. Сергієнко, визнати договір договором приєднання можна, якщо він відповідає таким умовам: «по-перше, договір приєднання розробляється тільки однією стороною-учасником майбутніх правовідносин. Контрагент (партнер) може лише постфактум вирішувати, акцептувати (підписати) чи ні запропонований йому договір. По-друге, договір приєднання приймається повністю, без будь-яких застережень, винятків і заперечень. У разі розбіжності хоча б за однією з умов угода визнається неукладеною» [22, с. 323].

Неможливість однієї зі сторін договору встановлювати чи змінювати умови договору повністю виключає факт досягнення домовленості між сторонами, та за зовнішньою формою тяжіє до публічного договору, де учасники договору так само не впливають на зміст угоди з огляду на ідентичність останніх. Шляхом приєднання можуть бути укладені такі договори: прокату (ч. 2 ст. 787 ЦК України); про постачання теплової енергії через приєднану мережу; про надання послуг зв'язку; про надання готельного обслуговування; перевезення транспортом загального користування. О.С. Яворська розширює наведений перелік, зазначаючи, що «як договір приєднання можуть бути охарактеризовані договір роздрібною купів-

лі-продажу, договір складського зберігання, страхування, договори про надання банківських послуг (кредитний договір, договір банківського вкладу, договір банківського рахунку). Певною мірою елементи приєднання притаманні договорам перевезення транспортом загально-го користування, оскільки у цій сфері діють тарифи на перевезення та застосовуються інші типові умови перевезення» [23, с. 95]. Як бачимо, одні і ті самі види договорів можуть бути визначені одночасно як публічні, так і договори приєднання, чому сприяє їх змістова подібність, яка полягає в тому, що обидва види цивільного договору передбачають обмеження дії принципу свободи договору.

Водночас вони мають і відмінні риси. По-перше, суб'єктний склад договору: в публічному договорі його обов'язковою стороною має бути підприємець, тоді як договір приєднання має ширший суб'єктний склад. По-друге, відмінним є предмет договору – у публічному договорі він чітко визначений (продаж товарів, надання послуг, виконання робіт), а предметом договору приєднання може бути будь-який об'єкт. По-третє, договір приєднання не має обов'язкову ознаку публічності, яка характерна для публічного договору. По-четверте, різний обсяг обмеження дії принципу свободи договору: в публічному договорі постійно обмежені всі учасники договору, окрім підприємця, а у договорі приєднання обмежена реалізація вказаного принципу має місце лише тоді, коли умови договору є обтяжуючими для сторони, яка має намір приєднатись до угоди. По-п'яте, у разі укладення договору приєднання сторона в окремих випадках може вимагати зміну умов договору, що вбачається неможливим у разі укладення публічного договору.

Висновки. Підсумовуючи все вищенаведене, зазначимо, що публічний договір і договір приєднання уособлюють самостійні види цивільно-правових угод, будучи окремими інститутами зобов'язального права, які можуть існувати як самостійно один від одного, так і в сукупності, доповнюючи одне одного. З чого можна дійти висновку, що за наявності ознак, характерних для публічного договору, маємо на увазі суб'єктний склад і характер публічності, угода може мати форму приєднання, а, відповідно, визначатись як договір приєднання. На противагу публічний договір не може бути укладений у формі договору приєднання, з огляду на те, що поняття першого є вужчим, ніж обсяг поняття «договір приєднання», принаймні з огляду на суб'єктний склад: договір приєднання може бути укладений з будь-якими особами, окремими групами, а публічний договір укладається виключно з невизначеним колом осіб.

Список використаних джерел:

1. Академічний тлумачний словник української мови : в 11 т. Т. 2 / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : «Наукова думка», 1971. 552 с.
2. Примак Т.К. Институт договора: теоретико-правовые вопросы : автореф. дис... докт. юрид. наук : 12.00.01. Москва., 2009. 50 с.
3. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / переклад з англійської: Р. Димерець, В. Єрмоленко, Н. Іванова, Є. Мірошніченко, Т. Олійник; передмова та примітки: Т. Польська, В. Малахов. Київ : «Дух і Літера», 2000. 600 с.
4. Локк Д. Два трактати про врядування / переклад з англійської: О. Терех, Р. Димерець. Київ : «Основи», 2001. 265 с.
5. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / переклад з французької О. Хома. Київ : «Port-Royal», 2001. 349 с.
6. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : «Кондор», 2006. 477 с.
7. Рагуліна К.А. Поняття й сутність договору як правового явища загалом і джерела права зокрема. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 47. Т. 1. С. 41–46.
8. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 30. Ст. 379.

9. Про затвердження Методики визначення інвестиційного прибутку професійним торговцем цінними паперами при виконанні функцій податкового агента : Наказ Міністерства фінансів України від 22.11.2011 № 1484. *Офіційний вісник України*. 2012. № 10. Ст. 381.
10. Про проведення відкритих аукціонів з продажу права вимоги за простроченою більше ніж два роки заборгованістю юридичних осіб-резидентів щодо відшкодування витрат Державного бюджету України, пов'язаних з виконанням гарантійних та кредитних зобов'язань Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.09.2000 № 1475. *Офіційний вісник України*. 2000. № 40. Ст. 1684.
11. Сібільов М.М. Ознаки та поняття договору в сфері приватного права. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 4 (31). С. 87–93.
12. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
13. Грін О.О. Договори в цивільному праві України : навчальний посібник : альбом схем. Ужгород. : Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2012. 219 с.
14. Луць В.В. До питання про сутність і зміст цивільно-правового договору. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 118–128.
15. Сідей О.В. Аналіз поняття «договір» у цивільному праві України. *Європейські перспективи*. 2014. № 1. С. 113–115.
16. Цивільне право України. Особлива частина : підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика. Київ : «Юрінком Інтер», 2010. 1176 с.
17. Рішення Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області від 30.06.2017 у справі № 373/994/17 про визнання договорів дарування недійсними. *Офіційний веб-портал «Судова влада України»* / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67504612> (дата звернення: 14.12.2018).
18. Рішення Гайворонського районного суду Кіровоградської області від 10.12.2009 в справі № 2-443 про визнання договору дарування недійсним. *Офіційний веб-портал «Судова влада України»* / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7151773> (дата звернення: 14.12.2018).
19. Рішення Тальнівського районного суду Черкаської області від 09.04.2015 в справі № 704/1719/14-ц про визнання недійсним договорів оренди землі. *Офіційний веб-портал «Судова влада України»* / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43741804> (дата звернення: 15.12.2018).
20. Рішення Голосіївського районного суду м. Києва від 20.02.2017 в справі № 752/11187/15-ц про визнання недійсними договорів та визнання недійсним свідоцтва. *Офіційний веб-портал «Судова влада України»* / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65301737> (дата звернення: 16.12.2018).
21. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму Верховного суду України від 06.11.2009 № 9. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09> (дата звернення: 19.12.2018).
22. Сергієнко В.В. Договір приєднання як джерело регулювання відносин постачання тепловою енергією споживачів. *Право і Безпека*. 2012. № 3. С. 323–326.
23. Яворська О.С. Договори приєднання: проблеми правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 10. С. 93–95.

